

ПЪРВИЯТ АВТЕНТИЧЕН ГРАЖДАНСКИ ПРОТЕСТ В БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА СОЦИАЛИЗМА

Илияна Марчева

1. Към въпроса за съпротивата срещу комунистическия режим в България

Въпросът за съпротивата в България срещу управлението на комунистическата партия (1944–1989 г.) отдавна е във фокуса на вниманието и на обществото, и на историческата наука. Това се дължи на факта, че характерът на този режим е с черти близки до тоталитарната диктатура през 40–50-те години, който се променя и либерализира в авторитарна форма. Така режимът запазва своята политическа природа на диктатура, но тя търпи промени и се представя в различни проявления.¹ В основата на тези характеристики е сливането на управляващата комунистическа партия с държавата. Затова в такива условия е трудно да се провежда политика на опозиционност, която да не бъде инкриминирана като държавно престъпление. Така се третира заговорите срещу властта на Тодор Живков от 1956–1989 г., разкрити по линията на Държавна сигурност (ДС). Това са обикновено малки групи от военните или партийните среди на сравнително ниско ниво, които не си поставят за цел промяна на системата, а по-скоро нейното връщане към сталински тип тоталитаризъм. Те носят характеристиките и на фракционни борби, които не се увенчават с успех.² Едновременно с това, България се различава от редица страни в Източния блок с липсата на открита съпротива срещу комунистическата власт. Страната не може да се похвали нито със социалните протести от Берлин 1953 г., нито с политическите протести от Унгария и Полша 1956 г., или с Прага 1968 г., нито с интелектуален протест, подобен на „Харта 77“. Напротив, тя е известна като най-лоялният член на Източния блок, който никога не създава проблеми на Кремъл във външнополитически и вътрешнополитически план. Разбира се, това не означава, че за целия период от 1944 до 1989 г. в България няма съпротива, но мащабите и последиците ѝ са незначителни. Тук имам предвид и спорадичното горянско движение 1944–1954 г., бунтовете срещу кооперирането в Плевенско, Кулско, Видинско, Асеновградско и др. през 1950–1951 г., мълчаливите стачки на тютюноработниците през 1953 г. в Пловдив, протеста на тримата студенти от

¹ *Знеполски, Ив.* Как да пишем историята на Народна Република България. – В: НРБ от началото до края. Под общата ред. на *Ив. Знеполски*. Институт за изследване на близкото минало. С., 2011, с. 18.

² *Калинова Евг., И. Баева.* Българските преходи 1939–2002. С., 2002, с. 146; *Иванов, Д.* Политическото противопоставяне в България 1956–1989. С., 1994, 10–81; *Груев, М.* От срамеливата десталинизация към консолидиране и банализиране на режима. – В: НРБ от началото до края, 245–259.

ИФ на СУ срещу интервенцията на Варшавския договор в Прага през август 1968 г. и др.³ Тези прояви на открита съпротива срещу политиката на властта не повлияват на гражданското поведение на по-голяма част от обществото, нито получават силен международен и вътрешен отзвук.

Значение за това България да е най-безпроблемната страна в Източния блок има обстоятелството, че по време на социализма българското аграрно общество преживява своята най-интензивна модернизация, която се отразява на жизненото равнище и социалните хоризонти на хората. Един основен показател в това отношение е урбанизацията, с всички свързани с това промени на икономическата и социалната инфраструктура – в края на социализма в градовете живеят вече над 70% от населението срещу 20% през 1946 г. Основната маса от тях е заета в индустрията – приоритетната сфера в социалистическата икономика. Тези промени се отразяват на менталитета и на социалните нагласи на преобладаващата част от обществото. В късните постсталински фази на режима през 60-те – 80-те години на ХХ в. хората се адаптират към съществуващата система, използвайки я за постигане на своите жизнени цели, без да се конфронтират открито с нея.⁴ Затварянето в частната сфера, кариеризмът и конформизмът се утвърждават като поведение на гражданите на базата на установилия се „частичен принудителен консенсус“⁵ между тях и властта едновременно с бюрократизирането на системата, с изпразването от съдържание на нейните идеологически основания да съществува.⁶

Ето защо основните прояви у нас на несъгласие с властта се откриват преди всичко в опитите за интелектуална съпротива. Най-чувствителните творци забелязват разминаване между прокламираните ценности и тяхната реализация на практика и реагират със силата на своето творчество. Затова в дебата за факторите, допринесли за ерозията на тоталитарната система на управление в България обикновено се сочат примери за употребата на езиков език в изкуството и литературата и дори се правят опити за моделиране на алтернативен на официалната естетика литературен канон⁷. Според едни учени това е така поради характера на самия културен живот, който в един или друг момент се отклонява от строгата регламентация, характерна за сис-

³ Шарланов, Д. Горяните. Кой са те? С., 1999; Мигев, Вл. Колективизацията на българското село (1948–1958). С., 1995, 123–125; Марчева, Ил. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1954–1964. С., 2000, с. 136.

⁴ Знеполски, Ив. Как да пишем историята..., с. 24; Христова, Н. Идеологически, идеен, ценностен свят на българите през втората половина на ХХ век. – В: Изследвания по история на социализма в България, т. 2. С., 2010, 170–174.

⁵ Знеполски, Ив. Как да пишем историята..., с. 18.

⁶ Пак там, 24–25.

⁷ Христова, Н. Динамика на естетическите норми и интелектуалните хоризонти (1944–1989) – В: Изследвания по история на социализма в България 1944–1989, т. 2, С., 2010, 465–516; Дойнов, Пл. Социалистическият реализъм в литературата и културата на НРБ и неговите проблематични алтернативи. – В: История на Народна република България. Режимът и обществото. Под ред. Ив. Знеполски. Институт за изследване на близкото минало, С., 2009, 568–594.

темата и за официалната нормативна естетика и етика.⁸ Други изследователи смятат, че за тази особеност на българското несъгласие с режима допринася без съмнение и политиката на БКП на „камшика и захарчето“ спрямо интелигенцията.⁹ При всеки опит за интелектуален протест срещу властта с филм, книга или театрална постановка, в които се критикува непозволено властта, следват санкции срещу творците. Така интелектуалната история на социалистическа България е изпъстрена със скандали и случаи като тези с романа „Лютий“, с „Люти чушки“, с „Лице“ и др., с никога непоказвани „арестувани“ филми като „Понеделник сутрин“, „Прокурорът“, „Животът си тече тихо“ и др. Същевременно властта знае да приласкава и награждава талантливите творци, за да не ги превърща в свои врагове. Особено това се проявява по време на културната политика на Людмила Живкова през 70-те години на XX в.¹⁰ Отношенията между властта и интелигенцията тогава са описани като толерантност срещу лоялност.¹¹ Не бива да се пропуска и следният факт: БКП кадрово и програмно контролира и направлява всички обществено-политически и културни организации и движения, които достигат до 198 през 1982 г. така че те да не поставят автентични искания на гражданите без санкцията на партията.¹² Подобно контролиране и направляване на тези канали за евентуално гражданско недоволство цели да направи властта по-ефективна, но и по-здрава.

Всичко това обяснява защо в България при социализма трудно може да се очакват спонтанни и автентични граждански протести, които да означават раждането на гражданското общество. Класическото определение за тези протести е мирни организирани действия срещу дадени политически решения или действия. Гражданските протести по дефиниция са характерни за гражданското общество, което трябва да е коректив на властта, а не да се ръководи от единен политически център, какъвто е случаят със социалистическа България.¹³ Затова е логично да търсим автентични граждански протести в България в края на социализма, когато властта на политическия център е твърде нестабилна. Окончателно е помръкнал комунистическия идеал. Модернизационните процеси и трансформацията на режима поставят на изпитание неговите способности да се справя с настъпилите промени и в обществото, и в света. Гражданският сектор и у нас започва да се проявява и

⁸ *Знеполски, Ив.* Как да пишем историята..., с. 24.

⁹ *Калинова, Евг.* Българската култура и политическият императив 1944–1989. С., 2011, 505–506, 170–245.

¹⁰ *Христова, Н.* Динамика на..., с. 508, 494.

¹¹ *Калинова, Евг.* Българската култура..., 330–380.

¹² *Марчева, Ил.* Превръщане на Отечествения фронт в част от социалното управление през 70-те години. – В: История на Отечествения Фронт/Съюз, т. 1. Под научната ред. на *Искра Баева*. С., 2012, с. 305.

¹³ *Тодоров, А.* Елементи на политиката. Трактат върху политическото, С., 2012, 166–173.

да отстаива своите права на основата на приетите от властта, но неспазвани законови легални положения.¹⁴

Традиционно гражданският сектор е представян като територия на интелигенцията, а началото на промените като „великото време на интелигенцията“ по определението на д-р Желю Желев. Наистина, в края на 80-те години интелигенцията като най-активна част от българското общество се обединява в организации като „Обществения комитет за защита на Русе“, „Клубът за гласност и преустройство“, по-късно „Клуб за гласност и демокрация“, „Независимото дружество за защитата на правата на човека“. Чрез тях тя формулира искания към властта за спазване на демокрацията, за защита на екологията и правата на човека. Така повтаря в закъснял вид дисидентските, политически по своя характер, прояви на интелигенцията в повечето европейски социалистически страни.¹⁵ Не всички изследователи са склонни да интерпретират така дисидентската съпротива в България. Особено мнение за спецификата на българското дисидентство като постоянен интелектуален контрадаптивен протест на българските творци през целия период на социализма защитава Н. Христова.¹⁶ Като цяло, в науката се е наложило виждането за „закъснялото българско дисидентство“, което в края на 80-те години в лицето на демократичната и критически настроена столична интелигенция предприема организирани форми и политически действия на съпротива срещу властта. От тях по-късно се ражда бъдещата антикомунистическата опозиция като важен елемент на гражданското общество.

Разбира се, българското дисидентство е продукт неразрешената опозиционност в края на социализма, свързана с политиката за „гласност“ и „перестройка“, идващи от Кремъл, но подхванати и от Т. Живков. Тази политика се характеризира с поредната вълна на разобличаване на сталинизма в практиката на управление на комунистическите партии и особено в техните ръководни центрове. Тя намира почва сред широките слоеве на обществото и в България, и в другите страни, защото чрез съветските средства за масова информация открито се говори за разминаването между думите, идеала и делата на властимащите. Заедно с това, старите лидери като Тодор Живков например, също се стремят да се впишат в реформаторския стил на Кремъл, за да докажат способност за промяна и така да запазят властта си. Не случайно на поредния реформаторски Юлски пленум, но вече през 1987 г., се приема т. нар. Юлска концепция за преустройство на обществото и неговото по-нататъшно демократизиране, включително и като се допускат автентични сдружения на гражданите. Така в края на социализма вече има външно-политически и вътрешнополитически предпоставки за прояви на гражданско

¹⁴ Знеполски, *Ив.* Как да пишем историята..., с.26.

¹⁵ Баева, *И.* Из историята на българското дисидентство – Общественият комитет за екологична защита на Русе и властта. – В: И. Баева, България и Източна Европа, С, 2001, 221–243.

¹⁶ Това тя прави във всичките си работи, но обобщава в книгата си „Специфика на българското „дисидентство“. Власт и интелигенция 1956–1989“. С., 2005.

съзнание и поведение. Или, с други думи, за организирано мирно изразяване на протестни действия срещу накръняване на някакви граждански права.

Именно такава действие стои в основата на бунта на българските дисиденти, което заслужава по-задълбочен анализ. Става дума за гражданския протест на хората от Русе – жертви на обгазяването на дунавския град през 1987–1988 г. Той предизвиква софийската интелигенция да реагира и да даде израз на първото открито недоволство от режима. Благодарение на отварянето на архивите на БКП, публикуването и изследването на историята на Клуба за защита на Русе, както и на изключително ценното регионално изследване на В. Антонова и Детелина Каменова¹⁷ може да се възстанови историята на този първи граждански протест в края на социализма. Той се състои през септември – ноември 1987 г. и януари – февруари 1988 г. в гр. Русе и се изразява в мирни манифестации срещу обгазяването на града, което идва от румънския бряг и застрашава не толкова дори граждански права, колкото естествените човешки права на здравословна природна среда. Очертаването на повода и причините за протеста, организацията и организаторите му, исканията на хората, реакцията на властта, може да покаже механизмите и факторите, поради които в края на социализма класически наглед граждански протест ескалира в политически и така заслужава да е в основата на гражданското общество в България.

2. Гражданите на Русе срещу бездействието на властта

Заради мегаломанския проект на властната Елена Чаушеску за създаване край Дунава на „долината на голямата румънска химия“, в Гюргево през 1981 г. започва строителство на завод за хлор, хлорни продукти и резервоар за хлор, който е пуснат в пълна експлоатация през 1984 г. Той работи 10–12 пъти над капацитета си и затова предизвиква силна концентрация във въздуха на хлор. Скоро корозират и стените на резервоара за хлор, а и той е без външна обвивка. Затова се налага през 1987–1988 г. на всяко тримесечие да заседава румънско-съветска временна работна група за доставка на оборудване за този завод и за неговия резервоар. А на срещуположния бряг е Русе, разположен амфитеатрално на по-високия дунавски бряг. Така русенци търпят обгазяване още от 1981 г. Особено опасно става през пролетта и есента, когато с мъглата хлорът вече не е газообразен, а става течен. Комитетът за опазване на околната среда при Министерския съвет (МС) на НРБ е алармиран още през 1982 г. от началника на Районната инспекция по опазване на природната среда – Русе инж. Борис Борисов. През 1984 г. в града (в Националния музей по транспорта) е монтирана френска апаратура за денонощни измервания, чиито данни са засекретени, но стават известни на русенци благодарение на съпричастността на музейните работници. Русенци започват да боледуват, особено децата, от остри респираторни заболявания и това също не може

¹⁷ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж. Една балканска история от края на XX век. Русе, 2008.

да бъде скрито. През 1987 г. обгазяванията нарастват застрашително и са отчетени 128 такива с 8,5 пъти по-висока концентрация над пределно допустимата, а заболяемостта сред децата става 2 пъти по-висока тогава в сравнение с години, когато обгазяванията са били под пределно допустимата концентрация. Местната общественост търси начини да реагира.

Първоначално, през 1984–1986 г., чрез официалните канали: профсъюзите, лектории в селата, опити да се стигне до телевизионното предаване, приемано като отдушник тогава, „Всяка неделя“, МВР – Русе, кореспонденти на централните медии, включително и чрез русенският депутат Дончо Каракачанов, русенци алармират за екологичната заплаха над своя град. Всички сигнали са засекретени и не получават разгласа. Затова русенци прибегват и до непозволен, неофициални канали – пишат анонимни писма ту с лява, ту с дясна ръка; по моряци, пътуващи в Западна Европа, изпращат сведения до радио „Свободна Европа“ за обгазяването на крайдунавския град и за източника на това – румънският хлорен завод. Но пак няма никаква видима реакция на властта на централно ниво. Зашото на местно ниво – експертът от Регионалната инспекция за опазване на околната среда (РИОПС) благодарение на местния началник на МВР – Русе, получава твърде бързо международен паспорт и успява да изненада румънските си колеги в Гюргевския завод и да ги изобличи във фалшификация на методите на замерване. За тази си постъпка е понижен в длъжност.¹⁸

Над всички тегне официалната забрана от центъра да се пише и говори за обгазяването на Русе. Това се възприема като безхаберие на централната власт, която връзва ръцете и на местната. Потвърждение за подобна политика русенци намират на 23 септември 1987 г. Тогава на открито пред Паметника на свободата не се прекратява връзването на червени връзка на пионерите, въпреки че от Гюргево се стеле задушливата миризма. Тя предизвиква припадъци на децата, кара ги да си свалят връзките и да ги използват като маски. Но никой от централните и местните фактори не смее да отмени зловещата церемония. Това кара шест жени от Русе да замислят и организират мирен протест, за да не могат повече властите да си затварят очите пред проблема. Всички в Русе страдат от хлора, така че имат общ проблем и общ интерес да бъде спрян заводът в Гюргево.

Жените са технически ръководители на 4 от 6-те района по изграждане и поддържане на зелената система в Русе: Цонка Букурова, Вяра Георгиева, Дора Бобева, Стефка Монова и техните помощнички – Евгения Желева и Албена Велкова. Те са майки, приятелки и колежки, имат си взаимно доверие и търсят начини да изразят своя протест открито след събитията от 23 септември 1987 г. Шестте жени организират другите русенци чрез формални и неформални канали, с които разполагат – връзки с всички предприятия, които често „доброволно“ дават трудовни за озеленяване, посвещават и своята партийна секретарка (която ги подкрепя), използват авторитета на профсъюзите,

¹⁸ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., 14–18.

като казват, че протестът е съгласуван с тях. Всяка си набелязва по 20 познати семейства, които да проагитира да излязат на мирен протест. Използват телефони и лична агитация, за да приканват познатите си на мирна демонстрация след последния случай на бездействие на централните и местни органи при обгазяването на града. И на своето работно място, базата на пл. „Ив.Вазов“ наречен „Островът на свободата“, те и техните колеги – работниците от „Паркстрой“ в извънработно време – през съботата и неделята – подготвят надписи за плакатите за тази първа среща между хората и властта.¹⁹

Така се стига до първата демонстрация в Русе на 28 септември 1987 г., в която шестте жени повеждат 500 души пред цитаделата на властта – Партийния дом, когато там заседава Окръжният комитет на БКП, охраняван от представители на реда. Те обаче не проявяват грубост и са мълчаливо солидарни със своите съграждани, предупреждавайки ги, че могат да ги допуснат само до стъпалата на сградата. Демонстрантите не искат да стигат по-далече нито в буквалния, нито в преносния смисъл.²⁰ И това се вижда от исканията им на плакатите, които издигат.

Надписите говорят, че протестът е изключително по повод екологичната катастрофа в града. Ще цитирам по запазените снимки: „Мирна демонстрация за въздух“, „Хлор – не!“, „Искаме здраво поколение“, „Чист въздух за нашите деца“, „Русе, обречен град ли е?“. Организаторките се пазят да не бъдат възприети като антиправителствени подстрекателки. Затова залепват бял лист върху думата „поне“ на най-провокативния си плакат и той става „Дайте ни чист въздух“ вместо „Дайте ни поне въздух“.²¹ Пред демонстрантите излиза секретарят на окръжния комитет на БКП Иван Андреев и се опитва да успокои хората, като почва да им изрежда мерките на централната власт – протестната нота на МС от 25 септември 1987 г.; подготовка на нова среща между Живков и Чаушеску; преговорите да се спре заводът за хлор. Но Андреев е апострофиран и прекъснат, когато се опитва да убеди множеството, че няма данни за нараснал брой на спонтанни аборти през последните години. Това взривява насъбралите се хора и ги настройва борбено за нов протест. Демонстрантите се заканват да организират пак митинг след няколко дни.²²

Затова се предприемат мерки срещу организаторките на протеста. По снимките от митинга МВР започва да ги идентифицира. Ръководството на града се колебае между силовите репресии и използване метода на убеждението. Заедно с това Окръжното военно управление – Русе разпространява сред русенци „Паметка за поведение на населението при обгазяване с хлор“, което е косвено признание за правота на протестиращите.²³

¹⁹ Пак там, 26–28.

²⁰ Пак там, 30–32.

²¹ Пак там, с. 28, 29.

²² Пак там, 31–32.

²³ Пак там, 34–37.

Най-накрая е пробито и мълчанието, но само в местната преса. На 2 октомври във в. „Дунавска правда“ излиза обширна статия с заглавие „Съвместни усилия за опазване на чистотата на въздуха. Съвещание с партийния, стопанския и обществен актив на Русенска община“, в която читателите са най-подробно информирани за срещата на първия секретар на ОК на БКП Иван Винков с ръководството на Гюргевишкия окръжен комитет на РКП и с това, че българската страна е поставила ребром въпроса за спиране на завода. В местната преса има и информация за разговорите на ниво зам.-министър-председатели на двете страни, подготвящи предстоящата среща между партийните лидери Живков и Чаушеску, на която също ще се разискват екологичните проблеми и възможностите за тяхното отстраняване. Не е пропусната и работата на експертите – заместник-министрите на опазване на околната среда, пак по повод обгазяването. Посочен е и румънският аргумент, че хлор изпуска и ТЕЦ „Русе“. Хората са информирани, че румънските експерти смятат българските норми за замърсяване за завишени, както и че използваната от тях методика не дава такива дози, каквито сочи българската. Но заедно с тези мерки, властта отказва да информира за осъществения протест и по такъв начин отказва да признае връзката и ролята му за по-открито поставяне на проблема с обгазяването пред румънските власти.²⁴

Обществеността в Русе вече не иска думи. Ето защо се провежда втора демонстрация на 29 септември. И при нея се вижда, че хората пак чакат своите неформални лидери – шестте жени – да ги поведат. Те са завоювали доверието им, че имат кураж за реални, масови, мирни действия в защита на чистия въздух за всички, че няма да има други ексцесии. Така е и при следващите общо 4 протестни демонстрации от 29 септември до 10 февруари 1988 г., в редиците на последната вече се включват 2000 души, винаги множеството върви след тези жени и отказва да припознае други за организатори на протести.²⁵

От централния печат пръв поставя въпроса за Русе и за табутата около екологичния му проблем в. „Литературен фронт“ от 15 октомври със статията на Евтим Евтимов „Въздух за гласността“. Нещо повече – там, без да се споменава за демонстрация, се прави описание на протеста по следния начин: „хората излязоха на градския площад с призива: „Дайте ни чист въздух“, „Не на хлора“, „Искаме здраво поколение“. Следваща медия, която подема информацията за екологичните проблеми на Русе, е в. „Стършел“ с материала на Найдено Илиев „Там, где птичките не пеят“. Така, без да бъдат информирани хората за първия граждански протест в България директно, мълчанието е свалено. Това позволява на екипа от студия „Екран“ на БНТ, сценаристите Георги Аврамов и Виолет Цеков и режисьора Юрий Жиров, които готвят документален филм „Лице“ за преустройството, да пристигат в Русе през октомври 1987 г. За това те са убедени от философа ст.н.с. Стефан

²⁴ Пак там, 33–34, 231.

²⁵ Пак там, 35–36.

Гайганджиев. Случайна среща между тях и русенеца Веселин Петков ги кара да насочат вниманието си към ставащото се в Русе.²⁶ Кинодейците влизат в контакт с шестте жени. С много хитрости, включително и като инсценират сцени с обгазявания, със съпричастност от страна на гражданите, които на 3 ноември отново се появяват на площада с плакатите, се ражда филмът „Дишай“.²⁷

Сега вече гражданският протест започва да придобива политически характер – на сградата на в. „Дунавска правда“ неизвестна ръка написва „Долу БКП“²⁸. От 9 декември 1987 до 22 януари 1988 г. млади русенски художници правят тематична изложба на екологична тема „Екология – Русе 1987“, която допълнително окуражава и русенци, и столичната интелигенция. В книгата за впечатления може да се прочете призив да се създаде „независима организация като „Грийн пийс“, а не чрез спонтанни митинги да се пробива шестгодишно мълчание“.²⁹ Изложбата е отбелязана от всички големи софийски вестници. Светлин Русев, като председател на УС на СБХ, на 5 февруари в писмо, публикувано във в. „Народна култура“, не само високо оценява младите русенските художници и тяхната смела гражданска позиция, но и призовава и другите творци да ги последват.

Същевременно русенци продължават да се борят за чист въздух. През февруари 1988 г. демонстрантите се срещат с кмета на града Керчо Джамбазов, но обгазяванията не спират.

Така се стига до демонстрацията на майките с количките на 10 февруари 1988 г., когато 2000 русенци излизат и вече, за разлика от предишните случаи, шумно скандират своя протест под надслов „Не щем да бъдем обречени“. Те настъпват към Партийния дом, откъдето излиза членът на ПБ на ЦК на БКП Гриша Филипов. Той се усмихва не особено адекватно на гневното мнозинство. Гр. Филипов не разбира за какво са се събрали тези хора. Дори първоначално си мисли, че те са тук за да го приветстват.³⁰ Защото той знае неща, които гражданите не знаят.

3. Външният фактор в екологичната драма на русенци

Русенци (и местни отговорни фактори, и обикновени граждани), също както и софийската интелигенция, вероятно не си дават докрай сметка, че са станали заложници на голямата политика. Мерките на правителството в София за преодоляване на екологичните замърсявания (такъв е използваният в официалните документи евфемизъм) са определени в Разпореждане № 25 на Бюрото на МС за опазване на околната среда още на 4 септември 1986 г.

²⁶ Баева, И. Из историята на..., с. 229.

²⁷ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 38.

²⁸ Пак там, 41–42.

²⁹ Пак там, с. 47.

³⁰ Пак там, 53–55.

Същата година по време на ежегодната си среща с Николае Чаушеску Тодор Живков поставя проблема с обгазяването на Русе, но той е отминат с оправданието, че оборудването на гюргевския завод е съветско производство. Така в този промишлен българо-румънски спор се намесва и трети фактор – СССР.

С напредването на „перестройката“ отношенията между София и Кремъл стават все по-трудни. Сложни са по принцип и отношенията между Живков и румънския му колега. Негласно София е поела ролята на буфер между Москва и Букурещ и през годините 1965–1985 добре се справя с нея. За това свидетелстват ежегодните, а в някои години и неколкостранните срещи между Живков и Чаушеску.³¹ Но с политиката за „преустройство“, зад която Горбачов прикрива стремежа на Кремъл да подмени ръководните екипи в своите съюзници, за да възприемат по-лесно новите насоки на отношенията в Източния блок, нещата се усложняват. И Живков, и Чаушеску са смятани за изостанали, без капацитет за реформиране, източноевропейски ръководители. Но докато към Живков Горбачов е по-агресивен – изпраща му емисаря си Вадим Медведев, и то точно през август – септември 1987 г., за да го критикува за Юлската концепция, защото отнема инициативата на реформаторство на хората на Кремъл в българския политически елит (прословутия спор за ролята на комунистическата партия от октомври 1987 г.), то към Чаушеску Горбачов спазва дипломатията. Самият той признава по-късно, че след изразени несъгласия от страна на Чаушеску, двамата се усамотявали и след това се присъединявали към останалите ръководители на източноевропейските социалистически страни с изявления от сорта, че двама са се разбрали и договорили по спорните въпроси.³² Именно това използва Чаушеску и румънската страна, когато българската поставя въпроса за обгазяването на Русе от Гюргево – че заводът е построен със съветски технологии и обвиненията на българите са косвени обвинения срещу тези технологии.

Съветският фактор в проблема с обгазяването на Русе се намесва и в гражданския протест. На последния внушителен митинг една друга русенка, майка на 6 деца, Мария Варамезова чете писмо до Михаил Горбачов.³³ На нея кореспондентът в България на в. „Правда“, органа на КПСС, Леонид Жмирьов на 7 март 1988 г. посвещава очерк „Сердце матери“. Варамезова от своя страна го кани на прожекцията на филма „Дишай“.³⁴

До съветския лидер е изпратена и телеграма от митингуващите чрез Националния комитет за защита на мира. Същата телеграма е подадена и до Световната здравна организация чрез посолството на Швейцария, както

³¹ *Marcheva, Il. Le coup d'oeil de Sofia (sur la base des archives bulgares). – Bulgarian Historical Review, 2010, № 1–2, 117–133.*

³² *Марчева, Ил. За субективния фактор в съветско-българските отношения по време на перестройката (1985–1989) – В: България между признателността и прагматизма. Сборник от материали на международна конференция. Под. ред. на акад. Г. Марков. С., 2009, с. 700.*

³³ *Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 234.*

³⁴ *Пак там, с. 236.*

описва картината на последния русенски протест кореспондентът на БТА от Русе Пламен Атанасов.³⁵

Извод за значението на съветския фактор за ескалацията на напрежението може да се направи и като се анализира срещата на Живков с Едуард Шеварднадзе на 29 март 1988 г. в Бояна. Българският партиен лидер се оплаква на съветския външен министър, че писанията в съветската преса по отношение на обгазяването на Русе и бездействието на българските власти благодарение на кореспонденциите на Леонид Жмирьов, са възприемани от Чаушеску като поръчани от България. В тях той вижда българо-съветски заговор срещу себе си и още повече втвърдява позицията си, че от Гюргевския бряг подобно заразяване на въздуха е изключено. Нещо повече, той втвърдява позицията си по други спорни българо-румънски спорове – най-вече по отношение на историческото минало. Така, въпреки протестите на българските власти, румънците разрушават сградата на българското училище в Букурещ, което е българска светиня, в която е била печатницата на Любен Каравелов и Христо Ботев. Тези задкулисни проблеми споделя Т. Живков пред съветския външен министър Едуард Шеварднадзе с молба да не се пише в СССР по въпроса, за да може по-спокойно да се преговаря с румънците. Той е съгласен да бъде критикуван от съветските медии, но не и да се затяга този екологичен българо-румънски спор.³⁶ Тази молба трябва да подскаже защо централната власт в България толкова упорито забранява публично да се пише и говори за Русе. Това обяснява и защо на 15 ноември 1987 г. официозът в „Работническо дело“ за пръв път публикува информация за обгазяването на Русе без да споменава причинителя на замърсяването, а на 21 и 22 февруари 1988 г. Секретариатът на ЦК на БКП взема решение да не се публикува и излъчва информация по екологичните проблеми на Русе, въпреки че дотогава се вземат няколко решения по екологичните проблеми на страната.³⁷ Отговорът на съветския външен министър, че в СССР пресата е освободена от цензурата и не може да ѝ се заповяда, е доста красноречив за ролята на съветския фактор в тази история. Не случайно Живков го парира с наблюденията си, че във ФРГ, по време на неговото посещение през лятото на 1987 г., не са допуснати никакви критични материали за България или Съветския блок, което говори, че властта дори в демократичните страни може да контролира пресата.³⁸ Съветският отговор показва, че Кремъл иска да използва всяка проява на недоволство, за да дискредитира Живков, а защо не и Чаушеску, и по-лесно да ги замени с нови лидери. Дори с цената на затягане на решението на екологичния спор между тях.

³⁵ Пак там, с. 55.

³⁶ Марчева, Ил. Съветският фактор в българското преустройство през втората половина на 80-те години на XX век: Гласността срещу Тодор Живков. – Минало, 2004, кн. 2, с. 80.

³⁷ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., 232–235.

³⁸ Марчева, Ил. Съветският фактор в българското преустройство..., с. 80.

Тези сложни вътрешно и външнополитически игри в София, Букурещ и Москва остават скрити за русенската и въобще за българската общественост.

4. Политическите проекции на протеста като начало на края на режима

Политизацията на протеста е добре описана в съществуващата литература. Известни и не толкова известни философи, журналисти, учени, археолози, кинодейци подемат борбата с властта за спасяването на Русе, която води до неизбежната политизация на протеста. Защото властта търси начини да противодейства по различни канали на най-активните и изявените чрез сплашване, следене, изключване от партията, дискредитиране.³⁹

Така, докато властта готви проекто-решение на МС по екологичните проблеми, във в. „Народна култура“ от 12 февруари 1988 г. е публикувано Писмото-призив на СБХ „Вик за Русе“, а на 18 февруари в. „Литературен фронт“ обнародва статията на Руденко Йорданов „И всяко вдишване е едно проклетие“. За да се стигне до „генералната репетиция“ за основаването на клуба за защита на Русе по време на честване на 19 февруари в Дома на киното, организирано от Клуба на младите филмови дейци. Решението за създаване на клуба е обявено малко по-късно – на 25 февруари в Института по философия на БАН на профсъюзно събрание, на което присъстват М. Варамезова, Ц. Букурова и Д. Бобева. На 26 февруари в Института по социология при БАН на открито партийно събрание Мария Варамезова чете писмото си до Михаил Горбачов и до ЦК на БКП, и кани всички на прожекцията на филма „Дишай“. И други институти и общественици се ангажират в алармирането или в подготовката на учредяването на комитета. На 6 март заседава Инициативен комитет (Стефан Гайтанджиев, Малина Петрова, Желю Желев, Георги Аврамов), а на 8 март 1988 г. се образува Общонародният комитет за защита на Русе в Дома на киното след забранена от властта прожекция на филма „Дишай“⁴⁰.

Започва битката на неговите членове с властта вече не само по повод екологията в дунавския град, а като начало на политическо противопоставяне. Следва прочитане на обръщение за създаване на Комитета по време на спектакъла „Балкански синдром“ в Сатиричния театър от актьора Петър Слабаков, отказът за регистриране в съда на Комитета за защита на Русе, репресиите към членовете му, създаването на независимото движение „Екогласност“ – Русе на 28 ноември 1989 г. На 22 декември 1989 г. за пръв път филмът „Дишай“ е излъчен по БНТ.⁴¹

³⁹ Баева, И. Из историята на българското дисидентство..., 233–243.

⁴⁰ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., 236–237; Баева, И. Из историята на българското дисидентство..., с. 237.

⁴¹ Антонова, В., Д. Каменова. Демонтаж..., с. 240; Баева, И. Из историята на българското дисидентство..., 234–243.

В битката с властта никой не обръща внимание, че през юли 1988 година заводът за хлор е спрял и е започнало неговото демонтиране. Целта на гражданския протест на русенските жители и на столичната интелигенция е постигната. Но тя вече не е достатъчна за обхванатото от революционна критичност и вдъхновено от репресиите над себе пробудено дисидентско движение в България. А колапсът на социализма, което то предизвиква, води до създаване на условия за истинско гражданско общество в България.

От цялото изложение е видно, че в неговото начало е именно автентичният бунт на гражданите на Русе срещу екологичната катастрофа, на която е подложен техния град. Той възниква тогава, когато обществото е засегнато в най-дълбоките естествени, а не толкова граждански, права – правото на чист въздух. Хората се самоорганизират, когато виждат или по-скоро не виждат действия на властта. Дипломацията на Живков за решаване на проблема с обгазяването, остава скрита за обществеността. Тя не може да разбере и истинските мотиви на външния фактор – в лицето на Михаил Горбачов – да използва обгазяването за политическа смяна на стария лидер. Така обаче властта се дискредитира в очите и на русенци, и на столичната интелигенция.

Но първи встават русенските майки. Те следват силния си майчински инстинкт и в негово име протестират. Това е българската традицията жените в България да са на преден план в гражданските протести. Такива са карловските вдовици, които посрещат в Пловдив европейските дипломати, дошли да пишат Органическият устав на Източна Румелия. Жени са изтикани на преден план при селските бунтове срещу кооперирането. Жените използват съществуващите в обществото канали, за да организират протеста, както официалните – старите си връзки с предприятията и благословията на профсъюзите, така и неофициални – роднински и приятелски връзки с партийната секретарка, с хора от МВР.

Без съмнение русенци са окуражени за протеста си от общата слабост на политическия режим на социализма, проявил се като политика за неговото реформиране, зададена от Кремъл от 1987 г. насетне и наречена „гласност“ и „перестройка“. Затова и щафетата на гражданския протест и неговото прерастване в политически поемат интелигентите от София, тези, които имат много по-големи възможности за въздействие – чрез силата на художествените изразни средства, чрез силата на изкуството, чрез силата на такива институции като БНТ или Сатиричният театър. В тяхна полза е, че действат в политическия център, че имат подкрепата на централните средства за информация. Но най-вече са репресирани. Така гражданският протест става политически и допринася за смяната на режима. Той създава почвата за новото начало и раждането на истинското гражданско общество.

THE FIRST AUTHENTIC CIVIL PROTEST IN BULGARIA
AT THE END OF SOCIALISM

Iliyana Marcheva

Summary

This article enlightens the resistance against the communist regime in Bulgaria which was expressed mainly in intellectual environment. The significant role of the Soviet Perestroika is followed as a foreign policy precondition for manifestations of civil consciousness and behaviour. Bulgarian-Romanian relations are also emphasized refracted through the prism of the Soviet factor in the foreign policy of Bulgaria. The author presents in summary the ecological problems of Ruse caused by the chemical factory in Giurgiu and the resistance against these problems. Hence the political projections of the protest that marked the beginning of the end of the communist regime.